

باور مهدوی در کلام رضوی

مژده به ظهور امام مهدی(ع) از همان سالهای آغازین ظهور اسلام آغاز شد...

مژده به ظهور امام مهدی(ع) از همان سالهای آغازین ظهور اسلام آغاز شد و پیامبر گرامی اسلام(ص) در هر فرصت و مناسبتی که پیش می‌آمد مردم را به ظهور عدالت‌گستر موعود در آخرالزمان بشارت می‌دادند و آنها را از نسل و تبار، تولد و غیبت، ویژگیهای ظاهری، نشانه‌های ظهور، شاخصه‌های قیام رهایی‌بخش و مؤلفه‌های حکومت جهانی آن حضرت آگاه می‌ساختند. تا آنجا که امروز ما با صدها روایت که از طریق شیعه و اهل سنت از آن حضرت نقل شده مواجهه‌ایم.^۱ این سیر پس از رحلت نبی مکرم اسلام(ص) در میان اهل بیت طاهریین او(ع) استمرار یافت و هر یک از ایشان نیز در عصر خود تلاش کردند که باور مهدوی و فرهنگ انتظار را در میان امت اسلامی زنده و پویا نگهدارند و بدین طریق پیروان خود را در برابر هجوم مصائب، رنجها، دردها و بلاهای گوناگونی که از سوی حاکمان جور بر آنها روا داشته می‌شد، صبر و پایداری بخشند. حرکت رو به گسترش معارف مهدوی در زمان امام باقر و امام صادق(ع) به اوج خود رسید و آن دو امام بزرگوار ضمن تبیین، تشریح، پالایش و پیرایش آموزه‌های اسلامی در زمینه‌های مختلف اعتقادی، اخلاقی و فقهی و تحکیم پایه‌های ایمانی پیروان خود، تلاش فراوانی برای توسعه و تعمیق اندیشه مهدوی و فرهنگ انتظار در میان شیعیان نمودند و با به جا گذاردن صدها روایت در این زمینه، این اندیشه و فرهنگ را تازگی و طراوت بیشتری بخشیدند.^۲

پس از این دو امام و پیش از امام حسن عسکری(ع) امامی که بیش از همه بر موارث شیعی در زمینه باور مهدوی و فرهنگ انتظار افزود و گنجینه‌های گرانبهایی برای امت اسلام به یادگار گذاشت امام رضا(ع) است. براساس پژوهش مؤلف محترم مسند الإمام رضا(ع) ۳ و تتبع پژوهشگران ارجمند مجموعه ارزشمند معجم أحادیث الإمام المهدی(ع) ۴ افزون بر ۳۰ روایت از امام رضا(ع) در زمینه باور مهدوی و فرهنگ انتظار نقل شده که هر یک از آنها ما را با بعدی از ابعاد بیکران شخصیت امام مهدی(ع) و قیام رهایی‌بخش و عدالت‌گستر آن حضرت آگاه می‌سازد.

۱. خالی نبودن زمین از حجت‌های الهی

امام رضا(ع) در مواضع متعددی با تأکید بر اینکه زمین هیچگاه از حجت الهی و امام به حق خالی نمی‌ماند به طور غیر مستقیم موضوع امامت را تثبیت می‌کردند.

از جمله آن حضرت در پاسخ «سلیمان الجعفری» یا «سلیمان بن جعفر الحمیری» که می‌پرسد:

تخلو الأرض من حجه الله؟

آیا زمین از حجت خدا خالی می‌ماند؟

می‌فرماید:

لوخلت الأرض طرفه عين من حجه لساخت بأهلها.^۵

اگر زمین [به اندازه] یک چشم برهم زدن از حجت خالی بماند، ساکنانش را در خود می‌برد.

مضمون این روایت از سوی تعدادی دیگر از راویان با تغییرات جزئی در عبارت، نقل شده است.^۶

براساس این روایت تا آستانه قیامت زمین از امامی که حجت خداست خالی نخواهد ماند، هر چند که در مقاطعی از تاریخ این حجت الهی بنا بر ضرورت‌هایی در غیبت به سر برد.

۲. نام و نسب امام مهدی(ع)

با توجه به لزوم شناخت امام دوازدهم و لزوم جلوگیری از حیرت و سرگردانی شیعه در شناسایی منجی موعود، امام رضا(ع) در احادیث متعددی، گاه به نقل از پدران و اجداد طاهریینش تا رسول گرامی اسلام(ص) و گاه بدون نقل از ایشان به معرفی سلسله نسب آن امام می‌پرداختند.

از جمله در یکی از روایت‌هایی که امام رضا(ع) به واسطه پدران بزرگوار خود از رسول گرامی اسلام(ص) نقل می‌کنند، چنین آمده است:

أنا سيد من خلق الله، عزوجل، وأنا خير من جبرئيل و ميكائيل و اسرافيل و حمله العرش و جميع ملائكة الله المقربين و أنبياء الله المرسلين، و أنا صاحب الشفاعة والحوض الشريف و أنا و عليّ أبوا هذه الأمة من عرفنا فقد عرف الله عزوجلّ و من أنكرنا فقد أنكر الله، عزوجلّ، و من عليّ سبطا أمّتي و سيداشباب أهل الجنّة، الحسن والحسين و من ولد الحسين تسعه أمّهم، طاعتهم طاعتی و معصيتهم معصيتی، تاسعهم قائمهم و مهدّهم.^۷

من سرور آفریده‌های خدای عزوجلّ هستیم؛ من از جبرئیل، میکائیل، اسرافیل، حاملان عرش، همه فرشتگان مقرب خدا، و

پیامبران مرسل خدا برترم؛ من صاحب شفاعت و حوض شریف [کوثر] هستم. من و علی دو پدر این امتیم؛ هر کس که ما را شناخت خدای عزوجل را شناخته است و هر که ما را انکار کند، خدای عزوجل را منکر شده است. دو سبط این امت و دو سید جوانان اهل بهشت، حسن و حسین، از [فرزندان] علی‌اند و از نسل حسین نه امامند که پیروی از آنان پیروی از من و نافرمانی از آنها نافرمانی از من است. نهمین نفر از این امامان، قائم (برپا دارنده) و مهدی آنان است. آن حضرت در روایت دیگری می‌فرماید:

الخلف الصالح من ولد أبي محمد الحسن بن علي و هو صاحب الزمان و هوالمهدى. ۸.
آن جانشین صالح از فرزندان ابومحمد حسن بن علی است و او صاحب الزمان و مهدی است.
در روایت دیگری امام رضا(ع) پس از آنکه «دعبل» در پیشگاه آن حضرت قصیده معروف خود را در وصف اهل بیت می‌خواند و در آن از قیام آخرین امام یاد می‌کند، می‌فرماید:

يا دعبل الإمام بعدى محمد ابني و بعد محمد ابنة علي و بعد علي ابنة الحسن و بعدالحسن ابنة الحجة القائم المنتظر فى غيبته، المطاع فى ظهوره لولم يبق من الدنيا إلا يوم واحد لطول الله عزوجل ذلك اليوم حتى يخرج فيملاء الأرض عدلاً كما ملئت جوراً. ۹.

ای دعبل! امام پس از من فرزندان محمد و پس از محمد فرزندان علی و پس از علی فرزندان حسن و پس از حسن فرزندان حجت قائم است. همو که در غیبتش انتظار کشیده می‌شود و در ظهورش اطاعت می‌گردد. اگر از [عمر] دنیا یک روز بیشتر باقی نمانده باشد خداوند عزوجل آن روز را آن قدر طولانی می‌کند تا او قیام کند و زمین را از عدل و داد پر کند همچنانکه از جور و ستم پر شده بود.

در این زمینه احادیث دیگری نیز از آن حضرت نقل شده که در این مجال فرصت پرداختن به همه آنها نیست. ۱۰.

۳. صفات و ویژگیهای امام مهدی(ع)

امام هشتم شیعیان(ع) در موارد متعددی به توصیف ویژگیهای ظاهری و جسمی امام مهدی(ع) پرداخته‌اند تا باب هرگونه شبهه و اشتباه را بر مردم ببندند.

از جمله آن حضرت در پاسخ «ریان بن صلت» که می‌پرسد:

أنت صاحب هذا الأمر؟

آیا صاحب این امر [حکومت اهل بیت(ع)] شما هستید؟

می‌فرماید:

أنا صاحب هذا الأمر ولكنى لست بالذى أملؤها عدلاً كما ملئت جوراً، و كيف أكون ذلك على ماترى من ضعف بدنى و إن القائم هو الذى إذا خرج كان من سن الشيوخ و منظر الشبان، قوياً فى بدنه حتى لومد يده إلى أعظم شجرة على وجه الأرض لقلعها ولو صاح بين الجبال لتدكدكت صخورها يكون معه عصا موسى و خاتم سليمان عليهما السلام، ذاك الرابع من ولدى يغيبه الله فى ستره ما شاء، ثم يظهره فيملوء [به] الأرض قسطاً و عدلاً. كما ملئت جوراً و ظلماً. ۱۱.

من صاحب این امر هستم، اما آنکه زمین را پر از عدل می‌کند همچنانکه پر از جور شده بود، من نیستم. و چگونه من با این ناتوانی جسمی که می‌بینی می‌توانم او باشم. به درستی که قائم کسی است که به هنگام قیامش در سن پیرمردان و با چهره جوانان ظاهر می‌شود. او از چنان قوت بدنی برخوردار است که اگر دستش را به سمت بزرگ‌ترین درختی که بر روی وجود دارد دراز کند آن را از ریشه برمی‌کند و اگر در بین کوهها فریاد کشد، صخره‌ها متلاشی می‌شوند. عصای موسی و خاتم سلیمان، که بر آنها درود باد، با اوست و او چهارمین فرزند من است. خداوند او را تا زمانی که بخواهد در پوشش خود غایب می‌سازد، سپس او را آشکار می‌سازد تا زمین را به وسیله او از قسط و عدل آکنده سازد آنچنانکه [پیش از آن] از جور و ستم پر شده بود.

همچنین آن حضرت در پاسخ «ابی صلت هروی» که می‌پرسد:

ما علامات القائم منكم إذا خرج؟

نشانه‌های قائم شما به هنگام ظهور چیست؟

می‌فرماید:

علامته أن يكون شيخ السنّ، شاب المنظر، حتى أن الناظر إليه ليحسبه ابن أربعين سنة أو دونها و إن من علاماته أن لا يهرم بمرور الأيام والليالي، حتى يأتيه أجله. ۱۲.

نشانه او این است که سن پیران و چهره جوانان دارد، تا آنجا که وقتی کسی او را مشاهده می‌کند گمان می‌برد که چهل سال یا کمتر سن دارد. به درستی که از نشانه‌های او این است که گذر شب و روز او را پیر و سالخورده نمی‌سازد تا زمانی که اجل او فرا رسد.

آن حضرت در روایت دیگری به توصیف جمال نورانی امام دوازدهم پرداخته، می‌فرماید:

بأبى و أمى سمى جدّى، صلى الله عليه و آله، و شبيهى و شبيهة موسى بن عمران، عليه السلام، عليه جيوب النور يتوقد من شعاع ضياء القدس. ۱۳.

پدر و مادرم به فدای او که همانم جدّم، شبیه من و شبیه موسی بن عمران است. بر او نوارهای نورانی است که از پرتو نور قدس روشنایی می‌گیرد.

۴. غیبت و نهان زیستی امام مهدی(ع)

امام رضا(ع) نیز چون دیگر اجداد طاهرینش موضوع غیبت آخرین حجت حق را پیش‌بینی و شیعیان را برای برخورد با این پدیده آماده نموده است. در یکی از روایاتی که «حسن بن علی بن فضال» از آن حضرت نقل کرده، در این زمینه چنین می‌خوانیم:

كأني بالشيعة عند فقدم الثالث من ولدي كالتعم يطلبون المرعى فلا يجدونه. قلت له: ولم ذاك يا ابن رسول الله؟ قال: لأنّ إمامهم يغيب عنهم، فقلت: ولم؟ قال: لئلا يكون لأحد في عنقه بيعة إذا قام بالسيف. 14

گویا شیعیان را می‌بینم که به هنگام فقدان سومین فرزند من، ۱۵ مانند گوسفندانی که به دنبال چوپان خود می‌گردند سرگردانند و او را نمی‌یابند. گفتم: چرا این‌گونه است، ای پسر رسول خدا؟ فرمود: زیرا امامشان از آنها غایب شده است. پرسیدم: چرا؟ فرمود: برای اینکه به هنگام قیامش با شمشیر، بیعت هیچکس بر گردنش نباشد.

آن حضرت در روایت دیگری به نقل از رسول گرامی اسلام(ص) می‌فرماید:

بأبي ابن خيرة الإمام ابن النوبيه الطيبه الفم، المنتجبه الرحم... و هو الطريد الشريد الموتور بأبيه و جدّه، صاحب الغيبه يقال مات أوهلك، أي واد سلک؟ ۱۶

پدرم به فدای فرزند بهترین کنیزان، فرزند آن [کنیز] اهل نوبه ۱۷ که دهانی خوشبو و رحمی نیک‌نژاد دارد. او رانده شده (دور افتاده)، بی‌خانمان و کسی است که انتقام خون پدر و جدش گرفته نشده و صاحب غیبت است. گفته می‌شود: او مرده یا هلاک شده است، در چه سرزمینی سیر می‌کند؟

همچنین امام هشتم شیعیان(ع) در زمینه غیبت آخرین امام، به نقل از پدران بزرگوار خود از رسول اکرم(ص) چنین روایت می‌کند:

والذي بعثني بالحق بشيرا ليغيبن القائم من ولدي بعهد معهود إليه مني حتى يقول أكثر الناس: ما لله في آل محمد حاجة، و يشكّ آخرون في ولادته. فمن أدرك زمانه فليتمسكّ بدینه ولا يجعل للشيطان إليه سبيلاً بشكّه فيزيله عن ملّتي و يخرجه عن ديني، فقد أخرج أبويعم من الجنّه من قبل، و إنّ الله عزّوجلّ جعل الشياطين أولياء الذين لا يؤمنون. ۱۸

سوگند به آنکه مرا به حق به عنوان بشارت دهنده برگزید، [امام] قائم از فرزندان من، براساس پیمانی که از جانب من برعهده اوست، از دیده‌ها پنهان می‌شود تا آنجا که بیشتر مردم می‌گویند: خدا نیازی به خاندان محمد ندارد. و گروهی دیگر در ولادت او شک می‌کنند. پس هر کس زمان او را دریابد بایستی به دین او درآویزد و به واسطه شک خود برای شیطان راهی به سوی خود باز نسازد، تا شیطان او را از آئین من زائل و از دین من بیرون نکند. همچنانکه پیش از این پدر و مادر شما را از بهشت بیرون کرد. به درستی که خداوند عزّوجلّ شیطان را سرپرست (ولی) کسانی که ایمان ندارند، قرار داده است.

۵. فضیلت انتظار و چشم به راه بودن امام مهدی(ع)

موضوع دیگری که در زمینه باور مهدوی در کلام امام رضا(ع) یافت می‌شود، موضوع «انتظار فرج» یا چشم به راه گشایش بودن است. آن حضرت در روایات متعددی به موضوع فضیلت انتظار فرج اشاره کرده‌اند. از جمله در روایتی خطاب به «حسن بن جهم» که از ایشان در مورد «فرج» می‌پرسد، می‌فرماید:

أولست تعلم أنّ انتظار الفرج من الفرج؟ قلت: لا أدري إلاّ أن تعلمني. فقال: نعم إنتظار الفرج من الفرج. ۱۹

آیا می‌دانی که انتظار فرج [جزیی] از فرج است؟ گفتم: نمی‌دانم مگر اینکه شما به من بیاموزید. فرمود: آری انتظار فرج، جزیی از فرج است.

در روایت دیگری نیز می‌فرماید:

ما أحسن الصبر و انتظار الفرج أما سمعت قول العبد الصالح: «و ارتقبوا إنّي معكم رقيب» ۲۰ «وانتظروا إنّي معكم من المنتظرين» ۲۱ فعليكم بالصبر إنما يجيء الفرج على اليأس و قدكان الذين من قبلكم أصبر منكم... ۲۲.

چه نیکوست صبر و انتظار فرج، آیا سخن بنده صالح خدا [شعیب] را نشنیدی که فرمود: «و انتظار برید که من [هم] با شما منتظرم» و «پس منتظر باشید که من [هم] با شما از منتظرانم»، بر شما باد به صبر و بردباری؛ چرا گشایش بعد از ناامیدی فرا می‌رسد و به تحقیق کسانی که پیش از شما بودند از شما بردبارتر بودند.

و بالاخره در روایت بسیار زیبایی فضیلت انتظار را این‌گونه بیان می‌کنند:

... أما يرضى أحدكم أن يكون في بيته ينفق على عياله ينتظر أمرنا فإن أدركه كان كمن شهد مع رسول الله، صلى الله عليه و آله، بدرأ، و إن لم يدركه كان كمن كان مع قائمنا في فسطاطه... ۲۳.

... آیا هیچیک از شما خوش ندارد که در خانه خود بماند، نفقه خانواده‌اش را بپردازد و چشم به راه امر ما باشد؟ پس اگر در چنین حالی از دنیا برود مانند کسی است که به همراه رسول خدا(ص) در [نبرد] بدر به شهادت رسیده است. و اگر هم مرگ به سراغ او نیاید مانند کسی است که به همراه قائم ما و در خیمه او باشد.

۶. ظهور امام مهدی(ع)

موضوع دیگری که در روایات رضوی به آن پرداخته شده، موضوع ظهور امام مهدی و آثار و پیامدهای آن است. از جمله در روایتی که «حسین بن خالد» آن را نقل می‌کند آن حضرت در پاسخ این پرسش که:

يا ابن رسول الله و من القائم منكم أهل البيت؟

ای فرزند رسول خدا! قائم شما اهل بیت کیست؟

می‌فرماید:

قال الرابع من ولدي ابن سيّده الإمام، يطهر الله به الأرض من كلّ جور و يقدرسها من كلّ ظلم، [و هو] الذي يشكّ الناس في ولادته و هو صاحب الغيبه قبل خروجه. فإذا خرج أشرفت الأرض بنوره [بنور ربّها] و وضع ميزان العدل بين الناس فلا يظلم أحد

أحدًا، و هوالذی تطوی له الأرض ولایکون له ظلّ و هوالذی ینادی مناد من السماء یسمعه جمیع أهل الأرض بالدعاء إلیه یقول: أَلَا إِنَّ حَجهَ اللَّهِ قد ظهر عند بیتِ اللَّهِ فاتَّبِعُوا فَإِنَّ الحَقَّ معهُ و فیهِ و هو قولُ اللَّهِ عزَّوجلَّ: «إِنَّ نشأَ نَزَلَ عَلَیهِم من السماء آیه فظَلَّتْ أَعناقُهُم لَهَا خاضِعین» ۲۴.۲۵

چهارمین از فرزندان من، فرزند سرور کنیزان، کسی است که خداوند به واسطه وی زمین را از هر ستمی پاک و از هر ظلمی پیراسته می‌سازد و او کسی است که مردم در ولادتش شک می‌کنند و او کسی است که پیش از خروجش غیبت می‌کند و آنگاه که خروج کند زمین به نورش [نور پروردگارش] روشن گردد و در میان مردم میزان عدالت را برقرار کند و هیچکس به دیگری ستم نکند و او کسی است که زمین برای او درهم پیچیده می‌شود و سایه‌ای برای او نباشد و او کسی است که از آسمان ندا کننده‌ای او را به نام ندا کند و به وی دعوت نماید به گونه‌ای که همه اهل زمین آن ندا را بشنوند، می‌گوید: «آگاه باشید که حجت خدا در کنار خانه خدا ظهور کرده است پس او را پیروی کنید که حق با او و در اوست» و این همان سخن خدای تعالی است که فرمود: «اگر بخواهیم از آسمان برایشان آیتی نازل می‌کنیم که در برابر آن به خضوع سر فرود آورند».

۷. دعا به امام مهدی(ع)

میان امام رضا(ع) و امام مهدی(ع) آنچه پابند قلبی وجود داشته که آن حضرت از سالها پیش از تولد نسل چهارم خود با بیانهای متعدد و متفاوت او را دعا کرده و نصرت و یاریش را از خداوند طلب کرده است. در یکی از این دعاها چنین می‌خوانیم:

اللَّهُمَّ أصلح عبدک و خلیفتک بما أصلحت به أنبیائک و رسلک و حفّه بملائکتک و آیده بروح القدس من عندک و اسلک من بین یدیه و من خلفه رصدا یحفظونه من کلّ سوء و أبدله من بعد خوفه أَمناً یعبدک لایشکرک بک شیئاً ولا تجعل لأحد من خلقک علی ولیک سلطاناً و ائذّن له فی جهاد عدوّک و عدوّه واجعلنی من أنصاره إِنْک علی کلّ شیء قَدیر. ۲۶

خداوند! [امور] بنده و جانشینان را اصلاح کن، آنچه‌انکه [امور] پیامبران و رسولان را اصلاح کردی؛ او را با فرشتگانت دربر گیر و با روح القدس از جانب خودت یاری کن؛ در پشت سر و پیش روی نگهبانانی قرار ده که او را از بدی درامان دارند؛ بیم و نگرانی او را تبدیل به امنیت و آرامش کن تا تنها تو را بپرستد و کسی را برای تو شریک نگیرد؛ هیچیک از آفریدگانت را بر ولیّات مسلط مساز؛ اجازه جهاد با دشمنان تو و دشمنان خودش را به او عطا کن و مرا از یاران او قرار ده؛ چرا که تو بر همه چیز توانایی.

۱. ر.ک: مؤسسه المعارف الإسلامیه، معجم أحادیث الإمام المهدی علیه السلام، ج ۱ و ۲. در این کتاب ۵۶۰ حدیث که از طریق شیعه و اهل سنت از پیامبر گرامی اسلام(ص) نقل شده جمع‌آوری شده است که البته این رقم بدون احتساب احادیث مشابه است.

۲. ر.ک: همان، ج ۳ و ۴. مجموعه روایاتی که در این کتاب از امام باقر و امام صادق(ع) نقل شده، بدون در نظر گرفتن احادیث مشابه، افزون بر ۴۵۰ روایت است.

۳. ر.ک: عزیزالله العطاردی الخبوشانی، مسند الإمام الرضا(ع)، ج ۱، ص ۲۲۸-۲۱۶.

۴. ر.ک: معجم أحادیث الإمام المهدی، علیه السلام، ج ۴، ص ۱۷۹-۱۵۳.

۵. ابو جعفر محمد بن الحسن بن فروخ الصّار القمی، بصائر الدرجات، ص ۴۸۹، ج ۸.

۶. ر.ک: همان، ص ۴۸۸-۴۸۹، ج ۴، ص ۶ و ۷؛ محمدبن یعقوب الكلینی، الکافی، ج ۱، ص ۱۷۹، ج ۱۱؛ محمدبن علی بن الحسین بن بابویه (شیخ صدوق)، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۲۷۲، ج ۱.

۷. محمد بن علی بن الحسین بن بابویه (شیخ صدوق)، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۱، ص ۲۶۱؛ عزیز الله العطاردی، همان، ص ۳۸۵، ج ۲.

۸. محمدباقر المجلسی، بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۴۳، ج ۳۱.

۹. ر.ک: عزیزالله العطاردی، همان، ص ۲۲۰، ج ۲، ص ۲۸۴، ج ۲، ص ۲۸۶.

۱۰. محمد بن علی بن الحسین بن بابویه (شیخ صدوق)، همان، ج ۲، ص ۲۷۲.

۱۱. همان، ص ۳۷۶، ج ۷.

۱۲. همان، ص ۶۵۲، ج ۱۲.

۱۳. همان، ص ۳۷۰.

۱۴. همان، ص ۴۸۰، ج ۴.

۱۵. ظاهراً در اینجا از سوی راوی یا کسانی که از او نقل کرده‌اند اشتباهی رخ داده است؛ چرا که امام مهدی(ع) چهارمین فرزند امام رضا(ع) محسوب می‌شود نه سومین فرزند.

۱۶. محمد بن یعقوب الكلینی، همان، ج ۱، ص ۳۲۳-۳۲۲، ج ۱۴؛ محمدباقر المجلسی، همان، ج ۵۰، ص ۲۱، ج ۷.

۱۷. «نوبه» ولایتی از بلاد سودان از اقلیم اول، به جنوبی مصر بر کنار رود نیل... هم اکنون نیمی از سرزمین نوبه جزو مملکت مصر و نیم دیگر جزو سودان است (علی اکبر دهخدا، لغتنامه، ج ۱۴، ص ۲۰۱۵۷-۲۰۱۵۸). مراد از کنیز اهل نوبه (نوبیه) مادر امام جواد(ع) است.

۱۸. محمدبن علی بن الحسین (شیخ صدوق)، همان، ج ۱، ص ۵۱.

۱۹. ابو جعفر محمدبن الحسن (شیخ طوسی)، کتاب الغیبه، ص ۲۷۶؛ محمدباقر المجلسی، همان، ج ۵۲، ص ۱۳۰، ج ۲۹.

۲۰. سوره هود(۱۱)، آیه ۹۳.

۲۱. سوره اعراف(۷)، آیه ۷۱.

۲۲. عبدالله بن جعفر الحمیری، قرب الاسناد، ص ۲۲۴، به نقل از: عزیزالله العطاردی، همان، ص ۲۱۷، ح ۳۷۳.
۲۳. محمد بن یعقوب الكلینی، همان، ج ۴، ص ۲۶۰، ح ۳۴.
۲۴. سوره شعرا (۲۶)، آیه ۴.
۲۵. محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)، همان، ج ۲، ص ۳۷۲، ح ۵.
۲۶. ابو جعفر محمد بن الحسن (شیخ طوسی)، مصباح المتهدّج، ص ۳۲۶. به نقل از: معجم أحادیث الإمام المهدي (ع)، ج ۴، ص ۱۷۱